

Összeköt vagy elválaszt? A generáció mint irodalomtörténeti magyarázóelv¹

A generációk egymásutánjára való hivatkozás nyilván az időkezelés egyik formája² – ha az időszemlélet problémáit próbálnánk meg áttekinteni, számos példát lehetne találni arra, a Dániel próféta látomásán alapuló ótestamentumi történelemszemlélettől a hésziodoszi-ovidiusi, antik aranykor-mítosznak az emberi társadalom romlására magyarázatot kínáló elképzeléseiig, hogy a változás tagolásának legkézenfekvőbb módja a nemzedékek sorozatában megjelenített folyamatszerűség. Ehhez az alapvető szemléleti kerethez az irodalom változásainak leírásaira szolgáló, különböző céltételezésű szövegek kezdettől igazodtak, jórészt hallgatólagos, nem explikált előfeltevésként kezelve saját eljárásukat. Példaként gondoljunk csak Arisztotelész *Poétikájá*ra, amely persze töredék, s így eredeti szerkezete csak igen nehezen ítéltető meg; a görög tragédia fejlődésére használt narratív séma voltaképpen szintén nemzedéki elvű, a tragédia átalakítását Aiszkülosz és Szophoklész újításaira felfűző magyarázat (IV. fejezet) – ha nem mondja is ki nyíltan – éppúgy ilyen jellegű, mint ahogy az a metafora is, amely a színművészet és epika viszonyát a fiataloknak a régiekhez való viszonyaként teszi érthetővé (XXVI. fejezet). Ám a római irodalom nemzedékeit aranykor, ezüstkor és vaskor sorozataként felfogó szemlélet is felismerhetően őrzi az emberiség mitikus korszakairól

¹ Előadásként elhangzott a Hajnal István Kör 2007-es, nyíregyházi konferenciáján. Ezúton köszönöm meg a Petőfi Irodalmi Múzeum és személyesen Kalla Zsuzsa segítségét, amelynek köszönhetően Orlai Petrich Soma képének reprodukcióját fölhasználhattam.

² Ennek a problémáit vázlatosan megpróbáltam egy korábbi, szintúgy eredetileg a Hajnal István Kör konferenciájára készült előadásomban áttekinteni: Szilágyi Márton, „Megáll az idő”? Az idő mint probléma az irodalomtörténetben, *Ex Symposion*, 2005, 54. szám, 74–77.

kialakított időszemlélet alapstruktúráját.³ A kérdés azonban nyilván nem elsősorban az, hogy hol van jelen ez a magyarázóelv, hiszen erre legfőljebb csak triviális válaszok adhatók (mondhatjuk ezúttal teljesen nyugodtan, hogy már a „régii görögöknél” is...); inkább a generáció elvének funkciója és magyarázóelvvé emelésének logikai következményei lehetnek érdekesek. Ez pedig mégiscsak konkrét irodalomtörténeti kérdésként ígér valamiféle megfogható tanulságot. Célszerű tehát visszalépnünk az exemplumokig, s majd ezeknek az áttekintése után remélhetünk valaminő tanulságot.

Az 1970-es, 1980-as évek magyarországi vitái közül talán a fiatal irodalomról szóló érdeemes ebből a szempontból a figyelemre. A vita időben is több, egymástól elkülönülő fázisra osztható, s az írások megjelenési helye sem volt azonos – bár leginkább az *Élet és Irodalom* szervezte a hozzászólásokat s adott helyet az írásoknak⁴ –, ám az egész anyag mégiscsak egyetlen tömbként mutatkozott meg. S nemcsak az utókor számára, hiszen már egykorúan kiadták az anyag nagyobbik részét kötetben is, szimptomatikusan minősítve ezzel magát a körbejárt problémát is.⁵ Ez az irodalmi nemzedéki vita mint eszmetörténeti dokumentum több szempontból is értékelhető, s utólagos nézetből még világosabban látszanak azok az elemei, amelyek rejtjelezett politikai utalásokat hordoztak.⁶ Ez az egész diszkusszió – mai szemmel nézve – legigényesebb szövegében, Szilágyi Ákos írásában is megmutatkozott⁷, valamint önleplező módon a hivatalos, pártállami kultúrpolitika állásfoglalásának szerepét vállaló válaszban, Szerdahelyi István cikkében.⁸

³ Ez a hagyományos felosztás olyan erőteljes tradíciót jelent, hogy a legújabb összefoglalások is többnyire így tagolják irodalomtörténeti anyagukat; a magyar nyelven hozzáférhető kötetek közül l. például Pierre Grimal, *A latin irodalom története*, ford. Bálintné Csejdy Júlia, Akadémiai, Bp., 1992.

⁴ Ez a vitának arra a szakaszára érvényes, amely Sükösd Mihály cikke nyomán bontakozott ki: Továbbjutni (ha lehet), *Élet és Irodalom*, 1980. jún. 14., 5–6. A hozzászólások bibliográfiai adatait l. *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája* 1980, I. kötet, szerk. Lichtmann Tamás, Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 1986, 139.

⁵ *Fasírt avagy viták a „fiatal irodalomról”*, válogatta és szerkesztette: Dérczy Péter, Magvető, Bp., 1982 (JAK füzetek 1.). A kötet szerkesztője egyébként sehol nem tüntette fel az írások eredeti megjelenési helyét, s olyan bibliográfiát sem mellékel, amelyből a teljes vita rekonstruálható lenne, tehát a kötetbe be nem válogatott hozzászólások leőhelyét sem lehet innen megismerni. Ez az eljárás, bármi indokolta is egyébként (kiadói nyomás vagy a szerkesztő filológiai igénytelensége) egészében a kötet írásait egy diskurzus anyagának mutatja, s ilyen módon jelentéssel ruházható fel a vita korabeli státusával kapcsolatban.

⁶ Ennek kapcsán igen tanulságos háttéranyagot jelent: Németh György, *A Mozgó Világ története 1971–1983*, Palatinus, Bp., 2002.

⁷ Szilágyi Ákos, A „fiatal irodalom” mint megtévesztés és hamis tudat = *Fasírt... 77–91.*; a cikk első megjelenése: *Kritika*, 1981, 1. szám, 23–25.

⁸ Szerdahelyi István, Válasz Szilágyi Ákosnak = *Fasírt... 92–100.* A cikk első megjelenése: *Kritika*, 1981, 1. szám, 25–26.

A generációs kérdésként megjelenített problémák ugyanis a magyar irodalom autonóm szerveződését lehetetlenné tevő politikai-adminisztratív tilalmak meglétét írták körül, s ilyenformán természetesen jócskán túlléptek a „fiatalként” meghatározott irodalom lehetőségeinek és mozgásterének az elemzésén. Figyelemre méltó, mi minden kapcsolódott itt a nemzedék fogalmához, illetve milyen variációit látták a résztvevők a generációk megkonstruálásának. A születés idejének közelségét mint természetes magyarázatot itt rendre átmetszették másféle elvek: a „fiatal irodalom” fogalma – ahogyan ezt Szilágyi Ákos leírta – a kiskorúsítás eszköze volt, a szemléleti alapú csoportképződés intézményes formájának megakadályozása céljából: „»Fiatal« – ez ma, az irodalomra vonatkoztatva merőben *ideológiai* meghatározás, s annál hatékonyabb, minél kevésbé látszik annak. Röviden: az új, kényszerűen egymásra torlódott irodalmi generációk, az új irodalmi tendenciák és az új alkotók »kiskorúsításának«, »nivellálásának«, »eltömegesítésének« ideológiájára.”⁹ Rendkívül tanulságos, hogy miféleképpen vált vitatottá a kijelentés – az egykorú vita kontextusában ugyan teljes mértékben marginálisan, mert hiszen a későbbiekben ezekre az állításokra nem települtek érvek, de annál sokatmondóbban a jelenlegi gondolatmenet szempontjából. Szilágyi Ákos ugyanis írásának egy későbbi pontján így szötte tovább ezt az alaptételt: „Ha a »fiatal irodalom« fogalma ideologikus, vagyis úgy állítja be a dolgot, mintha »fiatal irodalom« mindig is létezett volna, biztosak lehetünk benne, hogy »fiatal irodalom« egyáltalán nem mindig létezett, sajátos történeti produktum, amely épp arra hivatott, hogy elfedje létének társadalmi előfeltételeit.”¹⁰ Szilágyi kijelentésének az erejét persze jelentősen gyöngítette a történeti érvelés hiánya: a szerző egyetlen példája is XX. századi volt, és az 1950-es évekre vonatkozott. Pedig azt, hogy mennyire igaza volt, jól mutatja egy, tőle ugyan szintén nem említett, de a cikk megszületésével szinkron jelenőség is. Ez az irodalompolitikai manipulációs manőver ugyanis ekkortájt nem csak a magyarországi irodalmi intézményrendszerben volt használatos: erre jó példa a romániai magyar irodalom, ahol a magyarországinál is szűkebb, a kisebbségi helyzetből következő lehetőségek között egyetlen, a „fiatalok” számára engedélyezett könyvsorozat létezett, az 1961-ben a Kriterion Kiadótól megindított Forrás-könyvek. Ezeknek a köteteknek a megjelenési alkalma képezte aztán meg a nemzedékeket, pontosabban a recens kritika ehhez a könyvkiadási politikához igazodva hozott létre nemzedéket a recepcióban. Az erre a tradícióra rátelepülő irodalomtörténeti osztályozási kísérletek pedig erőteljesen szentesítették is ezt a hatalmi eredetű kényszerektől meghatározott csoportképzési logikát: Kántor Lajos és Láng Gusztáv 1971-es könyve a romániai magyar irodalomról, amely még csak első és második

⁹ Szilágyi Ákos i. m. 77.

¹⁰ Szilágyi Ákos i. m. 82.

Forrás-nemzedékről beszélt¹¹, hosszú időre meghatározta a még csak ezután megszületendő erdélyi magyar irodalom nemzedéki rendjét is, hiszen ennek nyomán képződött meg aztán a harmadik és negyedik Forrás-nemzedék generációs magyarázóelvé is.¹² Az, ami a szerves artikulálódás lehetetlenné tételéből adódott, ilyen módon vált jó darabig természetesnek tűnő, felül nem vizsgálандó rendezőelvé.¹³

A Szilágyi Ákos cikkére a hivatalos rendreutasítás pozíciójából válaszoló, az úgynevezett konstruktív vita illúzióját képviselő Szerdahelyi István viszont éles szemmel fedezte föl, hogy Szilágyi írásának alaptézisét meg lehet dönteni egy látszólag tágasabb, valójában persze igencsak ingatag kvázi-irodalomtörténeti érveléssel: „Szilágyi Ákos (nem kifejtésbeli, hanem logikai) kiindulópontja az, hogy a »fiatal irodalom« fogalma »egyáltalán nem mindig létezett«, hanem az 1960-as évek második felében kitalált »sajátos történeti produktum«. E feltételezés eleve téves: az idősebb és fiatalabb művésznemzedékek megkülönböztetése az általunk belátható történelem legkorábbi szakaszaitól ismeretes. Megtalálható már Arisztotelésznél is (Poétika, XXVI); az i. e. 1. évszázad közepének fiatal költőit »neotoroi« (»újak«) néven állították szembe az »öregekkel«, s így tovább, napjainkig. A gyakorlat azt bizonyítja, hogy a különböző generációk számontartása hasznos segédeszköze is lehet az irodalomkritikának, irodalomtörténetírásnak, s az irodalomszociológiában is külön vizsgálati terület a fiatal írók »szocializációjának« kérdése.”¹⁴ Szerdahelyi jó debatterre valló érvelése persze azért vétette el a tárgyát, mert éppen a nemzedékiség fogalmának történetileg eltérő kontextusaira nem volt tekintettel – persze ez a hiány csak akkor lenne számonkérhető az írásán, ha eltekintենék a hatalmi-politikai logikát egyszerre megvalósító és elleplező retorikai céltételezésétől. Mindazonáltal Szerdahelyi tagadhatatlanul ügyesen ismerte föl, hogy melyik az a pont, ahol sem Szilágyi, sem a diszkusszió egyetlen későbbi résztvevője nem vitaképes: az irodalomtörténeti érvelés, ráadásul egy ilyen sajátos, részben az irodalmi intézményrendszerre irányuló formájában az egész vita egyik nagy vakfoltjának tekinthető. Ennek ellenére Szilágyi Ákosnak alapvetően igaza volt: s nemcsak ennek a nyolcvanas évekbeli vitának a pótlék-jellege miatt,

¹¹ Kántor Lajos–Láng Gusztáv, *Romániai magyar irodalom 1945–1970*, Kriterion, Bukarest, 1971.

¹² Erre nézvést l. Martos Gábor, *Marsallbot a hátizsákban*, A Forrás harmadik nemzedéke. Az interjúkat készítette, a tanulmányt írta, a műveket válogatta és a függelékét összeállította: Martos Gábor, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Kolozsvár, 1994, 133–135. A nemzedékiség vizsgálatához egyébként a kötet interjúi is kiváló anyagot nyújtanak.

¹³ Ezt példázza az 1980-as években úttörő szerepet betöltő irodalomtörténeti összefoglalás szerkezete: Bertha Zoltán–Görömbei András, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*, TIT Budapesti Szervezete, [Bp.], é. n.; de alapvetően ehhez igazodik egy későbbi összefoglalás is: Görömbei András, *Napjaink kisebbségi magyar irodalma*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1993.

¹⁴ Szerdahelyi István i. m. 93.

hanem amiatt is, mert a nemzedéki elv funkciójára kérdezett rá. Márpedig ennek a kérdésnek éppen ez idő tájt komoly jelentősége volt: a szociologizáló magyarázóelveket látványosan és demonstratív módon kerülni akaró, poétikai jellegű érvelésre vállalkozó kritikusok (mint például Balassa Péter vagy Kulcsár Szabó Ernő) ebben az időben a magyar irodalom – pontosabban a magyar próza – változásait nemzedéki teljesítményként írták ugyan le, de egy olyan irodalomtörténeti hagyományvonulatot is megalkotva, amely a nemzedéki jelleget rögtön át is értelmezte.¹⁵ Ez volt a röviden „prózaforulatként” emlegetett jelenség kritikai eredetű, de irodalomtörténeti magyarázattá emelt fogalmának megszületése¹⁶, amely mindmáig meghatározó, s alig-alig kétségbe vont dogmájává vált az utóbbi időszak irodalomtörténeti leírasi kísérleteinek. Ennek, az utóbbi időben két (egy pécsi és egy budapesti) konferencián is tárgyalt folyamatnak a kanonizációval összefüggő kérdéseinél azonban jelenleg érdekesebb most az az összefüggés, hogy milyen variációi figyelhetők meg a generációs elv használatának az irodalomtörténeti konstrukciókban – márpedig ehhez ez az egynemzedéknyi távolságban lévő vita igen jó példaanyagot kínál. Szilágyi Ákos cikke mellett ugyanis ennek a diskurzusnak a másik alapszövege Zalán Tibor esszéje volt, amely szándékosan mellőzte a kanonikus névsorolvasás műveletét, s helyett a nemzedék „arctalanságát” kísérlete meg leírni.¹⁷ Ez a megközelítés tanulságosan egészítette ki Szilágyi Ákos írását, hiszen amit Szilágyi ideologikus manipulációként értelmezett, azt Zalán szinte funkcionális működésében vizsgálta: gondolatmenete azt példázta, hogy a „fiatal irodalom” fogalma éppen azáltal válhatott működőképesé, ha mindez együtt járt a tömegként való megjelenítéssel – s ez éppúgy szemben állt az individuális jelleg megképződésével, mint ahogyan a csoportokként való artikulálódással.¹⁸

¹⁵ Az egész jelenség funkciójának egykorú félreértésére jó példa, hogy ezt, a korabeli irodalmi kontextus intézménytörténeti és hatalmi-politikai konstellációjából szervesen következő, sőt, szinte egyedül végrehajtható értelmezői eljárást volt, aki divatnak minősítette (Mocsár Gábor, Hátrányos helyzetű nemzedékek = *Fasírt...* 165.).

¹⁶ Ennek bizonyos vonatkozásait érintettem egy korábbi dolgozatomban: Szilágyi Márton, Együtt – egy másért?, A nyolcvanas évek prózája és a kritika = *Uő, Kritikai berek*, József Attila Kör–Balassi, Bp., 1995, 26–35.

¹⁷ Zalán Tibor, Arctalan nemzedék = *Fasírt...* 35–56. Az írás először megjelent: *Életünk*, 1979, 11. szám, 957–968. A folyóirat következő számaiban több hozzászólás is reagált rá: Csajka Gábor Cyprian, (H)arctalan nemzedék, Rövid toldások Zalán Tibor tanulmányához, uo., 8. szám, 669–671.; Varga Csaba, A konszolidáció nemzedéke, uo., 8. szám, 671–675.; Vaderna József, Az átélés tehetsége, uo., 9. szám, 758–761.; Gécz János, Kiegészítés az „Arctalanok” esszéhez, uo., 9. szám, 762–766.; Gulyás István, Jegyzetek az „arctalan” nemzedékről, uo., 10. szám, 869–873.

¹⁸ Ezt jól mutatja tömören megfogalmazott alaptétele is: „A »legfiatalabb nemzedék« mivel (a) az irodalmi köztudatba nem vagy csak alig beépült, (b) nem tömörül csoportokba, iskolákba, (c) nem csoportosul irodalmi lapok, folyóiratok köré, (d) nem jelentkezik önmaga által létre segített minőségi antológiákkal, egyelőre elhelyezetlen, elhelyezhetetlen a mai magyar irodalom értékhierarchiájában.” Zalán Tibor i. m. 36.

Ebből a nyolcvanas évek eleji vitából az azóta eltelt évtizedek irodalomszerveződési jelenségei is jobban megérthetők. A „fiatal” íróként szocializált írónemzedék 1986-ban, 30 éves korában elhunyt legendás, örök beváltatlan ígéretként mitizált kritikus figurájának, Hekerle Lászlónak a kapcsán ezt a legutóbbi időben igen pontosan megfogalmazta egy összegző tanulmány: „A késleltetett indulásnak pedig máig ható következményei vannak: bár a fiatal prózaírók közösségét nem úgy kell elképzelni, mint egy osztályt, amelybe csak meghatározott számú tanuló járhat, az újabb és újabb fiatalok irodalomba áramlását gátolja kissé, hogy a ma negyvenötven éves íróink mintha nehezen öregednének ki a fiatal író általuk igen nehezen megszerzett szerepköréből.”¹⁹ Számos, az utóbbi években megfigyelhető jelenség is alátámasztja ezt a kijelentést: a nemzedéki írószervezetként létrejött József Attila Kör ugyanis előbb meglehetősen indulatosan reagált arra, amikor létrejött egy másik, nemzedéki írószervezet, a Fiatal Írók Szövetsége, majd pedig felemelte a korábbi harmincöt éves korhatárt negyven évre, amivel egy ideig késleltetni tudta a tagság jelentősebb arányú cserélődését, szavazati joggal és tisztségekre választhatóan továbbra is sorai között tudván olyanokat, akiknek a korábbi elvek alapján ki kellett volna öregednie az egyesületből. A nemzedékiség pozíciójából megképződő csoportosulás megtartó ereje igen erősnek bizonyul ugyanis, s továbbra is, a lehetőségek tagadhatatlan bővülése ellenére sem tudja átadni a helyét valami másnak, pontosabban a magukat túl sokáig „fiatalnak” tudó író-generációk nem mindig tudják megemészteni, hogy valaki hozzájuk képest határozza meg magát fiatalnak (nota bene: életkori értelemben egyébként teljes joggal).

Ezek a jelenbe érő folyamatok azt demonstrálják, hogy a nemzedékiség rendezőelvként való felbukkanása sajátos helyi értékkel rendelkezik, amelynek elsősorban az egyes korszakok kritikátörténeti összefüggései adják meg a keretét. Nem magától értetődő osztályozásról van tehát szó, hanem egy többféleképpen használható és kihasználható segédfogalomról. S ilyen módon az sem véletlen, hogy mikor, melyik periódusban bukkan föl a magyar irodalom történeti leírasi kísérletei között a nemzedéki érvelés. Ennek jobb megértéséhez érdemes visszanyúlnunk az 1859-es Kazinczy-ünnepségek eseménysorozatához, azon belül is a Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Károly 1828-as pesti találkozását megörökítő Orlai Petrich Soma-festményhez

¹⁹ Szilágyi Zsófia, Szembesülsz, továbbszövöd, Hekerle Lászlóról, *Új Forrás*, 2007, 3. szám, 80. Az elemzés alapját az *Ex Symposion* című folyóirat Hekerle-száma adta (2006, 56. szám).

(*Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Károly első találkozások*).²⁰ A festő itt egy olyan témát örökített meg, amelynek személyes tanúja bizonyosan nem lehetett: Orlai Petrich 1828-ban mindössze hatéves volt. A festmény kompozíciója a felidézett ikonográfiai előkép, Velázquez *Bréda átadása* című képe miatt is²¹, erősen szimbolikus karakterű: kettős kép, amely egy kézfogás pillanatának a megörökítésével egyenrangúként ábrázol két alakot, Kazinczyt és Kisfaludyt. A beállítás színpadias elrendezésű s frontális nézetre van beállítva: a középpontnak a kézfogás tekinthető, bár jó érzékkel a teljes szimmetria egy kissé ki van mozdítva, s ezáltal Kazinczy kerül a kép tengelyébe; a többi alak ehhez képest mellékszereplő, akik mind a két központi alakhoz képest hátrébb, s jórészt oldalt helyezkednek el. Néhány figura gesztusai pedig kifejezetten a kézfogásra mutatnak rá, a legnyilvánvalóbban a Kazinczy és Kisfaludy mögött és között elhelyezkedő alak, akinek a jelenléte azért is fontos, mert így egészül ki háromtagúra a Kazinczy és Kisfaludy megképezte csoportozat, s ő az, aki rámutat Kazinczy és Kisfaludy összefonódott kezére. A kézfogás ráadásul ellentéteket köt össze: Kazinczy világos foltként van jelen a képen, fehér ruhája és idős korára utaló ősz haja ellenpontozza a sötét öltözékben és sötét hajjal megjelenített Kisfaludy Károlyt, akinek körszakálla is van, míg Kazinczy borotvált arccal látható.

Ez a kép az 1859-es, országossá terebélyesedő Kazinczy-ünnepség egyik legfontosabb vizuális elemévé vált: gróf Nádasdy Lipótné indított gyűjtést az arisztokrata hölgyek körében, hogy Orlai Petrich megbízást kaphasson egy Kazinczyt ábrázoló kép megfestésére (az adakozók névsorát aztán az akadémiai emlékkönyv közölte is), s aztán a pesti ünnepségek központi helyszínén, a Nemzeti Múzeumban az előcsarnokot ez a festmény díszítette, majd pedig a megrendelő grófné a művet a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozta.²² Népszerűvé válásához még inkább hozzájárult azonban, hogy sokszorosított grafikaként önállóan is megjelentették erre az alkalomra, rá-

²⁰ A Kazinczy-ünnepségről l. Keserű Katalin, A kultusz köztes helye, Kazinczy magyarországi kultusza = *Tények és legendák, tárgyak és ereklyék*, szerk. Kalla Zsuzsa, Bp., [1994], (A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 1.), 35–45.; Praznovszky Mihály, „*A szellemiadal ünnepei*”, A magyar irodalom kultikus szokásrendje a XIX. század közepén, Mikszáth Kiadó, Bp., 1998, 47–68.; Dávidházi Péter, *Egy nemzeti tudomány születése*, Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet, Akadémiai-Universitas, Bp., 2004, 265–282.; Margócsy István, Magyarok Mózese, Az 1859-es Kazinczy-ünnepélyek nyelvhasználatáról = *Uő, Égi és földi virágzás tükré*, Tanulmányok magyar irodalmi kultuszokról, Holnap, Bp., 2007, 249–267.

²¹ Erre az összefüggésre figyelmeztetett: Keserű Katalin i. m. 40–41.

²² Keserű Katalin, *Orlai Petrich Soma (1822–1880)*, Képzőművészeti Kiadó, Bp., 1984, 56.; az adakozók névsorát l. Akadémiai emlékkönyv a Kazinczy Ferencz évszázados ünnepéről, oct. XXVII. M. DCCC. LIX., A M. Tudom. Akademia kiadása, Pest, [a továbbiakban: Akadémiai emlékkönyv], 79–81.

adásul úgy, hogy a négylapos kisnyomtatványban a litográfia ki volt egészítve egy Képmagyarázattal, amelyet maga Toldy Ferenc fogalmazott; ez a szöveg aztán másodközlésként bekerült a centenáriumi albumba is.²³ Ilyenformán tehát az Orlai Petrich-kép vizuális üzenetének az elemzését nem kizárólag a festményből kiolvasható elemek révén valósíthatjuk meg, hanem rendelkezésünkre áll egy szöveges értelmezés is, amely ugyan nem a festőtől származik, de – ahogyan majd látni fogjuk – nem független a művész szándékától. Toldy írásából kitűnik, hogy a kép minden szereplője pontosan azonosítható, a festménynek megfelelő elrendezésben mindenki meg is van nevezve (innen tudjuk, hogy a Kazinczy és Kisfaludy kézfogására rámutató alak nem más, mint maga Toldy): a nagy esemény tanúi nem névtelen statiszták – leszámítva a kép bal oldalán látható szolgálót, akinek a jelenléte a festmény zsánerekép jellegét erősíti.

Csakhogy ezúttal nem egyszerűen egy jelentős esemény megörökítése történt meg, hanem utólagos megkonstruálása. Kazinczy 1828-as pesti látogatásának fennmaradt dokumentumai ugyanis nem arról árulkodnak, hogy ezt a kétségtelenül megtörtént találkozást a magyar irodalom története szempontjából a résztvevők közül bárki is ennyire jelentőségtelinek tekintette volna. Arra a levélre, amelyet Kazinczy Pestre érkeztek, 1828. február 18-án délután Toldynak küldött, maga Toldy csak ennyit jegyzett rá (hogy mikor, azt sajnos nem tudni): „Februárius’ 18dikán délben érkezett Kazinczy Pestre, ’s estve írá nekem ezt. Még azon estve megöleltem, jöttek Vörösmarty, Fenyéry ’s Bártfay is.”²⁴ Azaz maga Toldy sem ejt szót itt Kisfaludy jelenlétéről, s ennek a találkozásnak a kiemelt fontosságáról, pedig ez a levél lenne az a dokumentum, amely a nagy esemény közvetlen előtörténetét tanúsíthatná. Hasonlóképpen árulkodó Kazinczynak a hazatérése utáni, Toldyhoz intézett köszönőlevele: pesti tartózkodására visszautalva üdvözlétét küldi Vörösmartynak és Fenyérynek, áradozik Bajzáról és dicséri Toldyt, de Kisfaludynak a nevét le nem írja.²⁵ Kisfaludy oldaláról meg semmiféle egyéb

²³ Akadémiai emlékkönyv 81–83. Külön érdekesség, hogy miközben az írás betűjeggyel szignálva van (T. F.), a szövegben Toldy egyes szám harmadik személyben beszél magáról. A képleírás jelentőségére felhívta a figyelmet Dávidházi Péternek a Praznovszky Mihály kandidátusi értekezéséről (publikált változata: Praznovszky Mihály i. m.) készített, cím nélkül közölt hozzászólása: *Irodalomismeret*, 2001, 3–4. szám, 152–153.

²⁴ Kazinczy – Toldynak, Pest, 1828. febr. 18. = *Kazinczy Ferencz levelezése*, XX. kötet, s. a. r. dr. Váczy János, MTA, Bp., 1910. [a továbbiakban: *KazLev XX.*] 471.

²⁵ „Vörösmartynak és Fenyérynek mondj minden kedvest felőlem. Örvendek hogy látásból is ismerhetem, a’ kiket már elébb csak érdemeikből ismertem. Bajzádat azért nem említem itt, mert nem gondolom, hogy Pesten van. De a’ Te barátid nekem is tisztelt, szeretett barátim, ’s Vörösmartyt, Fenyérit, Bajzát lehetetlen nem tisztelni, nem szeretni. Pesten élni, ’s együtt lenni véletek, irigyelendő sors, eggyitek másikánál gyűjt gyertyát.” Kazinczy – Toldynak, Széphalom, 1828. júl. 16. = *KazLev XX.* 520–521.

megnyilatkozást nem ismerünk, csak azt, amit Toldy 1859-ben a szájába ad: Kisfaludy monográfusa, Bánóczi József is csupán Toldy szavait idézve tudja rekonstruálni az eseményt, azaz semmi olyan szövegre nem tud támaszkodni, amely más nézőpontot jeleníthetne meg.²⁶ Még Toldy beszámolójából is kitűnik, hogy voltaképpen csupa hétköznapi elemet tarthatunk számon erről az eseményről: a kézfogáson kívül ugyanis, amelyet Toldy igen kidolgozott retorikai apparátussal igyekszik elemelni a banális udvariassági formulától²⁷, voltaképpen semmi szokatlanul intenzív rokonszeny-megnyilvánulást nem rögzít az utólagos leírás. A Szemere lakásán Kazinczy és Kisfaludy között lefolyt beszélgetésből pedig – Toldy szerint – a jelenlévők alig hallottak valamit, pusztán három festőnek, Poussainnek, Ruisdaelnek és Vernetnek a nevét.²⁸ A művészettörténész Vayerné Zibolen Ágnes ebből – üdítő illúziótlansággal – arra következtetett, hogy a kényesebb irodalmi témákat elkerülendő beszélgethettek inkább festészetről, amelynek Kisfaludy művelője, Kazinczy pedig rajongója volt, mi több, talán éppen Kisfaludy – utóbb szétszóródott – gyűjteményéről lehetett szó.²⁹ 1859-ig kísérlet sem történt arra, hogy ezt a találkozást valaki irodalomtörténeti eseményként interpretálja. A szimbolizáció ideológiai alapjának a megteremtése pedig aligha Orlai Petrich önálló ötlete volt: a Toldytól fogalmazott magyarázat mindenre kiterjedő volta is arra mutat, hogy maga Toldy informálta és instruálta a festőt arról, kit kell a hátsó csoportozat tagjaként ábrázolnia, mi több, erre a közreműködésre vannak egyéb bizonyítékok is³⁰, ilyenformán tehát egy irodalomtörténeti korszakértelmezés vizualizálását kellett elvégeznie Orlai Petrichnek.³¹ A Toldyt is a képre helyező festő mindazzal, amit innovatív módon ennek a tartá-

²⁶ Vö. Bánóczi József, *Kisfaludy Károly és munkái*, II. kötet, Franklin-Társulat, Bp., 1883, 151–154.

²⁷ „Az ajtó nyílik, Kisfaludy Károly lép be, barátjaitól követve. Szemere megsúgja vendégének a Kisfaludy nevét. Kazinczy felkél azon perczben, melyben Toldy aggódó örömmel reszketve mondja Kazinczynak: Ez az!

A két férfi kezet fog, s Kazinczy, ifjabb társához – kivel ez időben az irodalmi primátust megosztá vala, szívesen, – így szól: 'Igen tisztelt férfiú! barátságodat kérem.'

Összeölelkeztek." Akadémiai emlékkönyv 82.

²⁸ „Csendes beszédökből – mert Kazinczy az úti átfázástól csak igen halkán szólhatott, és Kisfaludy önkénytelenül suttogva beszélt – koronként Ruysdael, Poussin, Vernet és ily nevek hallatszottak." Akadémiai emlékkönyv 82–83.

²⁹ Vayerné Zibolen Ágnes, Kisfaludy Károly, *A művészeti romantika kezdetei Magyarországon*, Akadémiai, Bp., 1973, 50–51.

³⁰ „A két személyiség közti közvetítő (a képen is) Toldy Ferenc volt, aki segítette a festőt, hogy művén tizenkét író »hű arcképét« megfesthesse. Orlai mindenesetre az ő segítségével szerezte meg Bárfayné eredeti arcképét." Keserü Katalin (1984) i. m. 56.

³¹ Toldynak a Kazinczy-ünnepség során betöltött szerepéről bővebben l. Dávidházi Péter, *Egy nemzeti tudomány születése*, Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet, Akadémiai–Universitas, Bp., 2004, 265–282.

lomnak a szolgálatába állított, voltaképpen azt a koncepciót rögzítette, hogy a magyar irodalom első, jelentős nemzedékváltása békésen, konszolidált és szabályozott módon ment végbe: az idősebb nemzedék vezére, Kazinczy egy kézfogással mintegy átadta a magyar irodalom irányítását a fiatal irodalom megszervezőjének, Kisfaludy Károlynak.³² Ez az – Orlai Petrich Soma és Toldy Ferenc közös erőfeszítésének köszönhetően – egyszerre vizuális és textuális üzenet olyasmint akart megjeleníteni és azonnal szigorú értelmezői keretbe foglalni, amelynek a jelentősége először csak az irodalmi intézményrendszer XIX. századi állapotában bukkanhatott fel magyarázandó problémaként: tudniillik egy irodalmi nemzedékváltás létét és lehetőségét. Nem véletlen, hogy Toldy saját magát is rátétette a képre: ezáltal saját pozícióját is meghatározta, hiszen tanúként, sőt, közvetítőként mutatkozhatott meg, de a „fiatalok” oldalán. Az értelmezői narratíva ezáltal önmaga látószögét a progresszív oldalon jelölte ki, mindazonáltal úgy, hogy a magyar irodalom szervezőjét hangsúlyozta. Nem árt felfigyelnünk arra, hogy a találkozás során állítólag elhangzott nevezetes mondat („Igen tisztelt férfiú! barátságodat kérem!”) csak itt és ekkor, Toldy kísérszövegében bukkan föl először³³, s csupán azért hat veretesebbnek és emelkedettebbnek egy üres udvariassági formulánál, mert Toldy narratívájába illeszkedik bele. Ilyenformán tehát a Kerényi Ferenc úttörő jelentőségű tanulmányában olvasható tömör összegzés („Két nemzedék találkozása, a magyar irodalom első deklarált vezérváltása.”)³⁴ csak azzal a megszorítással fogadható el, hogy ez az esemény csak hatástörténetileg nyerte el ezt a pozíciót, s ebben az értelemben is csupán Toldy Ferenc koncepciójában.

Toldy számára ugyanis a nemzedékek fogalmának használata aligha volt öncélú: a magyar irodalom fejlődéséről kialakított víziójának részeként került elő és nyert értelmet „öregék” és „fiatalok” szembeállítás, ráadásul úgy, hogy erre egy önarcképszerű helyzetmeghatározás is rávetült. Aligha véletlen, hogy Toldy nagy irodalomtörténeti összefoglalásaiban nem is találkozunk kiemelt szerepben a nemzedékváltásokra felépített magyarázatokkal: a Kazinczy és Kisfaludy közötti, szokatlanul nagy hatással inszenzírozott váltás Toldy számára az első ilyen, értelmezésre szoruló jelenség volt, ezt pedig harmonikus átmenetként integrálta a fejlődésről kialakított elképzelésébe. Ha elfogadjuk Kerényi Ferenc felosztását az irodalmi nemzedékváltásokról³⁵, s

³² Ezt a művészettörténetész a következőképpen fogalmazta meg: „Kazinczy és Kisfaludy 1828-as találkozása »a nyelvi elkülönbség«, a fiatal nemzedék és az irodalmi vezér, a klasszicista és romantikus szemlélet találkozását és megbékélését jelentette egy egységes magyar kultúra szellemében.” Keserü Katalin (1984) i. m. 56.

³³ Akadémiai emlékkönyv 83.

³⁴ Kerényi Ferenc, *Az elmaradt irodalmi nemzedékváltások tanulságaiból*, Holmi, 2003, 469.

³⁵ Kerényi Ferenc i. m.

a következő fontos fázist a Vörösmarty és Petőfi köztiben³⁶, a harmadikat pedig vagy latens módon, félig elsikkadva az 1860-as évek közepére tesszük, vagy manifesztté válóan az 1870-es „kozmpolita-vita”³⁷ idejére határoljuk be, feltűnő, hogy Toldy ezeket már nem akarta és nem is tudta irodalomtörténészként értelmezni, ezek a periódusok részben vagy egészében kívül voltak az érdeklődésén. Ezért is lehetett számára egyedül értelmezendő az 1828-as találkozó.

Toldy 1859-es interpretációja már csak ezért is komoly tanulságokat hordozhat a nemzedékiség irodalomtörténeti kezelésére nézvést. Hiszen bármennyire magától értetődő tapasztalat az irodalom történetében is a fiatalabb írószemélyiségek jelentkezése, netán csoportban való megmutatkozása, a nemzedéki magyarázóelv mindig valamiféleképpen az alakulástörténetről vallott előfeltevésekhez igazodva bukkan föl, vagyis ilyenformán soha nem ártatlan és természetes osztályozási szempontról van szó. Asbóth János 1873-as tanulmányában, a *Három nemzedék* címűben – amely egyébként Szekfű Gyula könyvének előzménye volt – három politikushoz rendelt hozzá három írot (Széchenyihez Vörösmartyt, Kossuthhoz Petőfit, Deákhhoz Aranyt), hogy ezzel három, egymást követő nemzedéket határolhasson el,³⁸ ez az erősen preconcepcióra épülő eljárása azonban csak úgy bizonyult végrehajthatónak, hogy a legutolsó, tehát legfiatalabb nemzedékbe kellett besorolnia reprezentánsként azt az Arany Jánost, aki pedig hat évvel idősebb volt az őt megelőző generációt fémjelző Petőfinél.³⁹ Korábbi példáim pedig azt a következtetést is megengedik, hogy a csoportképződés ilyesféle leírására az irodalmi intézményrendszer és az irodalmi nyilvánosság bizonyos artikuláltsága előtt aligha van szükség; ráadásul ennek az értelmező keretnek az alkalmazása nem nélkülözi a személyes érintettséget sem. Toldy példája kapcsán igencsak látványos a nemzedékváltásra rámontírozott önarckép alanyi tétje

³⁶ Erről a jelenségről egyébként már jóval korábban megszületett egy alapos irodalomtörténeti elemzés: Martinkó András, Váltás a stafétában: Vörösmarty és Petőfi = *Petőfi tüze*, Tanulmányok, szerk. Tamás Anna és Wéber Antal, Kossuth–Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1972, 37–72.

³⁷ Erről l. a Reviczky-kritikai kiadásban Császtvay Tünde jegyzetét: *Reviczky Gyula összes verse*, Kritikai kiadás, II. kötet, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az előszót írta, a mutatókat összeállította: Császtvay Tünde, Argumentum–Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 2007, 903–907.

³⁸ Asbóth János, *Három nemzedék = Uő, Irodalmi és politikai arcképek*, Légrády testvérek, Bp., 1876, 7–50.

³⁹ Erre felhívta a figyelmet: Kerényi Ferenc i. m. 473. Megjegyzendő, hogy ezt igencsak feltűnő kronológiai manipulációt maga Asbóth is észlelte, s ezért az esszé 1892-es, harmadik kiadásakor a címet *Három korszakra* módosította. Ez utóbbira figyelmeztetett: Kiczenko Judit, Utószó = *Asbóth János válogatott művei*, a szöveget válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Kiczenko Judit, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2002, 268.

– annál is inkább, mert ezúttal mindez nem kizárólag metaforikus megfogalmazás, hiszen Orlai Petrich képe valóban őrzi Toldy ifjúkori arcvonásait is. A nemzedéki elv érvényesítése ezért is tartalmaz oly gyakran – akár csak rejtve is – emancipatórikus szándékokat. Vagy azért, mert az értelmezendő irodalomtörténeti események eleve valami ilyesféle tartalmú generációs önértelmezést is tartalmaznak, s az interpretátor ehhez igazodik, vagy kifejezetten az irodalomtörténész alkotja meg a nemzedékek fogalmát. Az irodalomról és az irodalom társadalmi használatáról sokat elárul, ha megpróbáljuk megfigyelni, hogyan és miért.

Orlai Petrich Soma: Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Károly első találkozások